

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АДВОКАТОМ ЕФЕКТИВНОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

УДК 343.155

Яновська О.Г.,
адвокат, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри правосуддя Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Анотація: Стаття присвячена дослідженню ролі адвокатури в системі ефективного захисту прав людини на стадії досудового розслідування в кримінальному провадженні. Особливу увагу автором приділяється процесуальній процедурі оскарження бездіяльності прокурора у вигляді невинесення постанови про закриття кримінального провадження. Відзначається невідповідність окремих норм процесуального закону положенням Конституції України

Ключові слова: право на захист, адвокатура, оскарження, досудове розслідування, захист прав людини

Незалежна Україна почала відроджувати національну правову систему, яка перш за все визнає загальнолюдські цінності, права і свободи громадян. Україна незворотно прийняла своєю метою створення громадянського суспільства, дотримуючись загальноприйнятих у світовому співтоваристві норм і стандартів щодо прав і свобод громадян, відроджуючи історичні та національні традиції. Для побудови дійсно правової держави необхідно перш за все забезпечити правову захищеність громадян, удосконалити законодавство в галузі прав і свобод людини, забезпечити нормальне функціонування правової системи держави шляхом беззаперечного дотримання законів усіма фізичними та юридичними особами. У статті 3 Конституції України закріплено пріоритет загальнолюдських цінностей, підкреслюється, що в центрі уваги повинна бути людина як найвища соціальна цінність. Визнання й дотримання прав і свобод людини, їх належне забезпечення і надійний захист є виявом демократичності держави.

Розбудова української правової держави, для якої людина є головною соціальною цінністю, а її потреби та інтереси – основними критеріями діяльності цієї держави, неодмінно вимагає оновлення законодавства, приведення його у відповідність з міжнародними правовими актами в галузі прав людини. М.С. Грушевський зазначав, що «мораль, як і право, не існують незмінно, а творяться й перетворюються неухабно, під впливом обставин життя політичного, соціального, а головним чином економічного»¹. У правовому полі нашої держави повинні набути послідовного розвитку та конкретизації основні принципи, на яких базуються взаємовідносини між правовою державою та особою: взаємна відповідальність держави та особи; верховенство права та суворе підпорядкування закону діяльності усіх державних органів та посадових осіб; обмеженість та підзаконність державної влади; невід'ємність, непорушність та недоторканність прав і свобод людини.

Конституція України серед інших важливих конституційних прав і свобод громадян виділяє такі, як право на свободу і особисту недоторканність (ст. 29), повагу честі й гідності особи (ст. 28), закріплює право громадян на правову допомогу (ст. 59), презумпцію невинуватості (ст. 62).

У Європейській Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод² проголошується право обвинуваченого мати достатні можливості для підготовки свого захисту, який він може здійснювати особисто або через посередництво обраного ним самим захисника, або мати призначеного йому захисника безкоштовно. Міжнародний пакт про громадянські й політичні права також містить принципи правового захисту людини, її прав і свобод³. Особливе місце в захисті прав і свобод громадян посідає адвокатура України. За своєю суттю вона є специфічним правовим інститутом, цілеспрямованим на захист прав і свобод громадян. Як зазначив М.П. Орзіх, «правозахисний механізм відносно прав і свобод людини включає поряд із нормативно-правовою інституціональну частину – органи і організації, для яких спеціальною компетенцією або статутним завданням (для громадських організацій) є захист прав і законних інтересів людини і громадянина, і інструментальну – придатні для ефективного застосування засоби охорони й захисту правового положення особи»⁴.

«Основні положення про роль адвокатів», які були прийняті Восьмим Конгресом ООН з запобігання злочинам у серпні 1990 р.⁵, підкреслили значення адвокатури як професійного правозахисного інституту. У цьому документі, зокрема, зазначається, що кожна людина має право звернутися за допомогою до адвоката для підтвердження своїх прав і захисту на всіх стадіях кримінальної процедури, а уряд зобов'язаний гарантувати ефективну процедуру і працюючий механізм для реального і рівного доступу до адвокатів усіх осіб, що проживають на території держави, а також можливість користуватися юридичною допомогою, яка здійснюється незалежними юристами без втручання в їхню діяльність. Стандарти незалежності юридичної професії, прийняті Міжнародною асоціацією юристів у 1990 р. також затверджують демократичні принципи здійснення адвокатської професії.

Правовою підставою участі адвоката у кримінальному судочинстві є конституційні принципи здійснення правосуддя в Україні, а саме право на правову допомогу та право на захист від обвинувачення (див. ч. 2 ст. 59); право кожного заарештованого чи затриманого з моменту затримання користуватися правовою допомогою захисника (див. ч. 4 ст. 29); право підозрюваного, обвинуваченого на захист (див. ч. 2 ст. 63) та забезпечення цього права (див. п. 6 ч. 3 ст. 129). Крім того, нормативно закріплено участь адвоката у кримінальному судочинстві, в тому числі і на стадії досудового розслідування, положеннями Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Участь адвоката в кримінальному провадженні є важливою гарантією прав і законних інтересів осіб, яких він уповноважений захищати і котрим надає юридичну допомогу, а також є необхідною умовою реалізації конституційного принципу змагальності сторін.

Виступаючи як захисник у кримінальних справах, адвокат виконує завдання державної ваги – захист підозрюваного, обвинуваченого від пред'явленого йому обвинувачення. Не можна забувати, що право на захист зовсім не є абстрактним правовим поняттям. Це є правом фізичної особи на захист від конкретної, повідомленої їй підозри. Це є гарантованою підозрюваному, обвинуваченому можливістю спростувати обвинувачення всіма передбаченими в законі засобами й домагатись тієї міри справедливості, яку він вважає правильною. Цьому праву кореспондує сукупність норм, що зобов'язують державні органи забезпечити безперешкодне здійснення захисту підозрюваним та обвинуваченим.

Відповідно до ст. 55 Конституції України кожному гарантується судовий захист його прав та свобод і можливість оскаржити до суду рішення, дії та бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоуправління, громадських об'єднань та посадових осіб. При цьому значення адекватного реагування суду на скарги полягає в їх розгляді і відповідній перевірці законності, обґрунтованості та справедливості процесуальних актів, в наданні можливості судам виявити помилки і недоліки правозастосовної діяльності нижчестоящих судів та правоохоронних органів. Ст. 24 КПК також гарантує кожному право на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності суду, слідчого судді, прокурора, слідчого в порядку, передбаченому цим Кодексом. Порівняно із іншими процедурами судовий порядок розгляду скарг забезпечує більшу об'єктивність, більш широкі можливості зацікавлених осіб у відстоюванні своїх інтересів, більшу авторитетність та обов'язковість прийнятого за результатами розгляду скарги рішення.

Особливої ваги право на оскарження набуває на стадії досудового розслідування. Особа, якій повідомлено про підозру, або яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, набуває статусу підозрюваного в кримінальному провадженні. З цього моменту така особа, відповідно до п. 16 ч. 3 ст. 42 КПК отримує право оскаржувати рішення, дії та бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді в порядку, передбаченому КПК України. Однак, лише ті рішення, дії чи бездіяльність слідчого та прокурора, як і визначені в ч. 1 ст. 303 КПК, можуть бути оскаржені на стадії досудового розслідування.

На жаль, в цьому переліку відсутня вказівка про можливість оскаржити таку важливу процесуальну дію як повідомлення про підозру. Хоча саме в цьому документі міститься правова підстава суттєвого обмеження конституційних прав та свобод підозрюваного.

Треба зазначити, що обмеження права на оскарження рішень, дій чи бездіяльності слідчого, прокурора або слідчого судді, що зачіпають права та законні інтереси громадян, лише на тій підставі, що ці особи не визнані в належному порядку учасниками провадження або не віднесені ст. 303 КПК до осіб, що мають право оскаржувати те чи інше рішення, дію чи бездіяльність слідчого або прокурора, не відповідає основним положенням Конституції України. Адаже, єдиним критерієм, який дозволяє визначити, які рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора або слідчого судді можуть бути оскаржені до суду та хто саме має право на таке оскарження, є обмеження конституційних прав і свобод громадян або створення перепон для доступу до правосуддя.

Водночас, п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК визначає, що підозрюваним, його захисником чи законним представником може бути оскаржена бездіяльність слідчого, прокурора, яка полягає у нездійсненні процесуальних дій, які він зобов'язаний вчинити у визначений цим Кодексом строк. КПК України не містить визначення, що розуміти під поняттям «процесуальні дії». Є.В. Васковський зазначав, що «як суд, так і сторони здійснюють, в силу належних їм процесуальних прав, різні дії: наприклад, подають папери, заявляють усно клопотання, повідомляють факти, наводять докази; суд зачитує змагальні папери, допитує свідків, виносить постанови і т. ін. Всі такі дії суб'єктів процесу заслуговують на назву процесуальних. Отже, під процесуальними діями потрібно розуміти дії суб'єктів процесу, що вчиняються ними з метою здійснення своїх процесуальних прав»⁶. Слід звернути увагу на те, що, наприклад, російський законодавець визначив поняття процесуальної дії так: «процесуальна дія – слідча, судова чи інша дія, передбачена чинним Кодексом» (п. 32 ст. 5 КПК Російської Федерації).⁷

У площині наукових інтересів сучасних дослідників-процесуалістів фігурують саме слідчі дії, їх поняття, сутність, правова природа та процесуальний порядок провадження. При цьому ігноруються інші процесуальні дії, які також мають вагомий процесуальний значення і визначають перебіг процесу загалом. Л.М. Лобойко і А.П. Черненко визначають кримінально-процесуальну дію як дію, що передбачається та регламентується нормами кримінального процесуального закону, провадиться виключно уповноваженими законом на здійснення кримінально-про-

цесуальної діяльності органами в чітко визначених межах чинності кримінального процесуального закону, визначеної законом компетенції та в часових межах кримінального процесу, результат якої має самостійне юридичне значення, що спрямована на досягнення його мети і виконання завдань, факт, зміст і результати якої зафіксовано у встановленому законом порядку.⁸

Процесуальні дії слідчого, прокурора незалежно від їх безпосереднього завдання, в сукупності спрямовані на всебічне, повне й об'єктивне розслідування. У такому значенні всі процесуальні дії слідчого та прокурора в кримінальному провадженні, здавалося б, повинні називатися слідчими. Однак в юридичній літературі прийнято називати слідчими лише ті процесуальні дії слідчого, прокурора, які, на відміну від інших (винесення постанов, подання клопотань, роз'яснення прав учасникам процесу тощо), спрямовані на виявлення, перевірку і закріплення доказів.

Деякі автори ототожнюють поняття процесуальних і слідчих дій⁹. Протилежну думку щодо цього висловив М.І. Бажанов. Він відносив до слідчих дії, що проваджються у кримінальних справах з метою збирання і фіксування доказів, а також притягнення як обвинуваченого, обрання щодо обвинуваченого запобіжного заходу, визнання особи потерпілим, цивільним позивачем і цивільним відповідачем, тобто такі процесуальні дії, мета яких зовсім інша.¹⁰ О.Я. Дубинський розумів під слідчими діями процесуальні дії слідчого чи особи, яка проводить дізнання, що здійснюються, як правило, в стадії досудового слідства відповідно до визначених правил і напрямків щодо збирання і перевірки доказів.¹¹

Крім того, під процесуальними діями деякі вчені також розуміли і процесуальні акти або документи. Так, А.Я. Дубинський також вважав, що процесуальними актами можуть вважатись і процесуальні дії, і процесуальні документи¹². В.С. Зеленецький дотримувався думки, згідно з якою під процесуальним актом слід розуміти винесений або складений компетентним органом чи посадовою особою відповідно до кримінально-процесуального і матеріального закону, а також встановленими фактичними даними документ, який констатує факт, зміст і результати прийнятого рішення чи процесуальної дії, виконаної у зв'язку з провадженням про вчинений або такий, що готується, злочин.¹³ Н.Г. Муратова кримінально-процесуальним актом вважає процесуальну дію прокурора, слідчого (начальника слідчого відділу) чи особи, яка провадить дізнання, спрямованих на здійснення завдань кримінального судочинства і провадиться з дотриманням установлені законом процесуальної

форми під час попереднього слідства й дізнання, якій надано письмової форми процесуального документа.¹⁴

Слід погодитися з трактуванням кримінально-процесуального акта, запропонованим М.С. Строговичем, П.А. Лупинською, Н.Г. Муратовою. Таке тлумачення підкреслює єдність процесуальної дії та процесуального документа, подає їх співвіднесеність як сутності та явища, як змісту і форми; спрямовує учасників кримінально-процесуальної діяльності на необхідність дотримання вимог кримінального закону стосовно умов і порядку здійснення процесуальної дії, до умов і порядку оформлення процесуального документа.

В.Н. Шпілев кримінально-процесуальними актами вважає дії учасників процесу, яким надано зовнішньої процесуальної форми та які зафіксовано у процесуальних документах.¹⁵ Під кримінально-процесуальним документом В.М. Тертишник розуміє письмовий документ, складений на підставі кримінально-процесуального закону уповноваженим на те суб'єктом у зв'язку зі здійсненням будь-яких процесуальних актів (виконанням процесуальних дій або прийняттям рішення), в якому засобами писемного мовлення зафіксовано інформацію про хід і результати діяльності учасників кримінального процесу. Процесуальний акт являє собою нерозривну єдність процесуальної дії чи рішення та його засвідчуваної частини – процесуального документа.¹⁶

Підсумовуючи, треба визначити, що в теорії кримінального процесу під процесуальними діями розуміється широкий спектр будь-яких дій, процесуальна форма здійснення яких визначена кримінальним процесуальним законом, в тому числі, і дії, пов'язані із винесенням певних процесуальних рішень. Крім того, треба зазначити, що під «визначеним цим Кодексом строком» треба розуміти не лише випадки застосування процесуальних строків, прямо визначених в КПК України, а й необхідність врахування засади

розумності строків. Ст. 28 КПК визначає, що під час кримінального провадження кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані або прийняті в розумні строки. Розумними вважаються строки, що є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень. При цьому кожен має право, щоб обвинувачення щодо нього в найкоротший строк або стало предметом судового розгляду, або щоб відповідне кримінальне провадження щодо нього було закрито.

Таким чином, в ситуації непогодження із підозрою, що була повідомлена особі, підозрюваній, його захисник або законний представник мають право на звернення із клопотанням до прокурора про винесення постанови про закриття провадження з підстав, визначених в ч. 1 ст. 284 КПК. У випадку винесення прокурором вмотивованої постанови про відмову в задоволенні данного клопотання в порядку ч. 2 ст. 220 КПК, підозрюваній, його захисник або законний представник отримують право на звернення із скаргою до слідчого судді на бездіяльність прокурора, яка полягала у нездійсненні процесуальної дії у вигляді винесення постанови про закриття кримінального провадження в розумний (найкоротший) строк. Представляється, що така процесуальна можливість відповідає сприйнятому ЄСПЛ принципу «рівності рук» та буде сприяти забезпеченню змагальності сторін в кримінальному провадженні.

Реформування системи кримінальної юстиції в державі закономірно поставило завдання створення надійного механізму захисту прав і свобод людини, надання необхідної юридичної допомоги. Здійснити ефективний захист прав людини в кримінальному провадженні, особливо на стадії досудового розслідування, неможливо без усвідомлення ролі у цьому процесі спеціальних правових інститутів, а саме адвокатури, покликаній активно сприяти охороні прав і свобод громадян, зміцненню законності і здійсненню правосуддя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грушевський Михайло. На порозі нової України. Статті й джерельні матеріали. – Нью-Йорк – Львів – Київ – Торонто – Мюнхен. – 1992. – С. 82.
2. Європейська Конвенція про захист прав людини і основних свобод (пер. з англ. мови). – Council of Europe. – Київ, б.р. – С. 25.
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права // Права людини. Міжнародні договори України. – К., 1992. – С. 42–44.
4. Орзіх М.П. Міжнародно-правові стандарти і права людини в Україні / М.П. Орзіх // Право України. – 1992. – № 4. – С. 8

5. Основные принципы, касающиеся роли юристов. ООН. Конгресс по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями (август, 1990, Гавана). Доклад подготовленный Секретариатом ООН. – Нью-Йорк, 1991 – С. 122–129.
6. Васильковский Е.В. Учебник гражданского процесса / Е.В. Васильковский. – М. : Издание бр. Башмаковых, 1917. – С. 24.
7. Быков В. Иные процессуальные действия как способы собирания доказательств / В. Быков, Т. Сазонова // Уголовное право. – 2007. – № 6. – С. 75.

8. Лобойко Л. М. Поняття кримінально-процесуальної дії / Л.М. Лобойко, А.П. Черненко // Вісн. Запоріз. юрид. ін-ту. – 2004. – Вип. 1 (26). – С. 208–219.

9. Лузгин И. И. Расследование как процесс познания. – М., 1969. – С. 58.

10. Советский уголовный процесс. – К., 1983. – С. 202–203.

11. Дубинский А.Я. Производство предварительного расследования органами внутренних дел / А.Я. Дубинский. – К., 1987. – С. 46.

12. Исполнение процессуальных решений следователя. Правовые и организационные проблемы / Дубинский А.Я.;

отв. ред.: Чангули Г.И. – Киев: Наук. думка, 1984. – 182 с.

13. Зеленецкий В.С. Возбуждение уголовного дела / В.С. Зеленецкий. – Харьков, 1998. – С. 213.

14. Муратова Н.Г. Процессуальные акты органов предварительного расследования / Н.Г. Муратова. – Изд-во Казанского ун-та, 1989. – С. 100.

15. Шпилев В.Н. Содержание и формы уголовного судопроизводства / В.Н. Шпилев. – Минск, 1974. – С. 130.

16. Тертишник В.М. Уголовный процесс / В.М. Тертишник. – Харьков, 1997. – С. 15.

**ОТДЕЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ
ОБЕСПЕЧЕНИЯ АДВОКАТОМ
ЭФФЕКТИВНОЙ ЗАЩИТЫ
ПРАВ ЧЕЛОВЕКА НА СТАДИИ
ДОСУДЕБНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ**

Яновская А.Г.

Аннотация: Статья посвящена исследованию роли адвокатуры в системе эффективной защиты прав человека на стадии досудебного расследования в уголовном производстве. Отдельное внимание автор уделяет процессуальной процедуре обжалования бездействия прокурора в виде невынесения постановления о закрытии уголовного производства. Отмечается несоответствие отдельных норм процессуального закона положениям Конституции Украины.

Ключевые слова: право на защиту, адвокатура, обжалование, досудебное расследование, защита прав человека.

**SELECTED ISSUES OF ATTORNEY
EFFECTIVE PROTECTION
OF HUMAN RIGHTS
AT THE STAGE OF PRE-TRIAL
INVESTIGATION**

Yanjuska O.G.

Summary: The article investigates the role of lawyers in the system of the effective protection of human rights at the pre-trial investigation in the criminal proceedings. Special attention is paid to the procedural appeal to the procedure inactivity of the prosecutor in the case of Failure to Render a decision to close criminal proceedings. The disparity of the individual rules of the procedural law to the Constitution of Ukraine is marked.

Keywords: the right to protection, advocacy, appeals, pre-trial investigation, the protection of human rights.